

ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

PROCEDURAL RESPONSIBILITY AS A SOCIAL PHENOMENON: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECT

Капустіна Н.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри філософії

Національний університет «Одеська юридична академія»

Шевчук Я.В., к.ю.н., доцент,
докторант кафедри політичних наук і права

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Стаття присвячена дослідженню процесуальної відповідальності як комплексного інституту права, який, своєю чергою, входить як структурний елемент у систему юридичної відповідальності, яка є частиною соціальної відповідальності (політичної, моральної, релігійної, юридичної, екологічної тощо). Соціальна відповідальність як соціальний феномен розглядається з врахуванням її внутрішнього й зовнішнього аспекту, де внутрішній аспект – це самовідповідальність, відповідальність за теперішнє чи майбутнє, а зовнішній аспект – це відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки. Зокрема, в статті розглядається процесуальна відповідальність як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні до правопорушника (фізичних та юридичних осіб) передбачених суспільством санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку. Процесуальна відповідальність у статті розглянута на прикладі кримінально-процесуальної відповідальності. Історичний тип процесуальної відповідальності (кримінального судочинства) характеризується способами, методами, відправлення правосуддя та суб'єктами, що беруть у ньому участь на певному етапі розвитку держави та правової культури суспільства. В результаті дослідження процесуальної відповідальності були визначені історичні типи кримінально-процесуальної відповідальності (судочинства): древній обвинувальний (приватно-позовний), розшуковий (інквізиційний) і змагальний (публічно-позовний) процеси, та виявлені їх особливості. Приватно-позовний процес рухається виключно завдяки волевиявленню сторін (приватного позивача і відповідача), що забезпечує формальну рівноправність сторін. Розшуковий (інквізиційний) процес володіє діаметрально протилежними ознаками ніж обвинувальний (змагальний), у ньому відсутні сторони та їх спір як такі, оскільки один державний орган одночасно виконує декілька функцій і обвинувача, і суду, і захисника. Публічно-змагальний (або дискусивно-змагальний) процес націлюється вже не на перемогу в суперечці, а на врегулювання, вичерпання конфлікту. Змішаний процес поєднує ознаки попередніх типів.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, процесуальна відповідальність, обвинувальний (приватно-позовний) процес, розшуковий (інквізиційний) процес, змагальний (публічно-позовний) процес, змішаний кримінальний процес.

The article is devoted to the study of procedural responsibility as a complex institution of law, which, in turn, is included as a structural element in the system of legal responsibility, which is part of Social Responsibility (political, moral, religious, legal, environmental, etc.). Social responsibility as a social phenomenon is considered taking into account its internal and external aspect, where the internal aspect – this is self – responsibility, responsibility for the present or future, and the external aspect is the responsibility that a person experiences from the outside in case of violation of the norms and rules of behavior established in society. In particular, the article considers procedural liability as a type of social responsibility, the essence of which is to apply to the offender (individuals and legal entities) the sanctions provided for by the company, which are provided by force. Procedural liability in the article is considered on the example of Criminal Procedural liability. The historical type of procedural responsibility (criminal proceedings) is characterized by the methods, administration of justice and the subjects involved in it at a certain stage of the development of the state and the legal culture of society. As a result of the study of procedural liability, historical types of Criminal Procedure liability (legal proceedings) were identified: ancient indictment (private claim), search (inquisitorial) and adversarial (public claim) processes, and their features were revealed. The private claim process moves solely due to the will of the parties (private plaintiff and defendant), which ensures formal equality of the parties. A search (inquisitorial) process has diametrically opposite features than an indictment (adversarial) one, there are no parties and their dispute as such, since one state body simultaneously performs several functions of a prosecutor, a court, and a defense lawyer. The public-competitive (or discursive-competitive) process is no longer aimed at winning the dispute, but at resolving and exhausting the conflict. The mixed process combines the attributes of the previous two types.

Key words: social responsibility, legal responsibility, procedural responsibility, accusatory (private-claim) process, investigative (inquisitorial) process, adversarial (public-claim) process, mixed criminal process.

Вступ. Політики, етики, філософи, психологи, соціологи, юристи обговорюють проблематику відповідальності в зв'язку з різними поточними, локальними та глобальними проблемами. Основна роль процесуальної відповідальності полягає у забезпеченні процесуальної законності, що особливо актуально у сучасних умовах. Дискурс про соціальну відповідальність набув нового значення у зв'язку з війною в Україні. На жаль, у XXI сторіччі війна залишається одним із засобів досягнення геополітичних та гео економічних цілей, технологією переформатування світового порядку та системи міжнародних відносин.

Метою дослідження є вивчення соціально-філософського виміру феномена процесуальної відповідальності, в контексті історії.

Результати дослідження. Соціальна відповідальність виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина-державо-суспільство. Соціальна відповідальність – це

соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами [9, с. 9]. Соціальна відповідальність постає як основа всіх видів відповідальності. Вона вбирає у собі ті загальні, соціально значущі сторони та риси, які властиві окремим її видам. Класифікація соціальної відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності. Відповідальність як соціальний феномен слід характеризувати з врахуванням її внутрішнього й зовнішнього аспекту та часового виміру, поділяючи на дві відокремлені системи: перша – самовідповідальність, відповідальність за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна, особиста відповідальність) – внутрішнє,

особисте співставлення, обмеження особою своєї поведінки відповідно до прийнятих в суспільстві правил поведінки, норм, цінностей, суспільної необхідності чи соціальних завдань. Регулюється та корегується вихованням, педагогікою, але не юриспруденцією; друга – відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки. Вона є відповідальністю «за» вчинене, наслідком, реакцією на діяння (негативна, ретроспективна, зовнішня відповідальність). Регулюється як нормами права (юридична), так і нормами моралі (осуд) [2, с. 386–387]. Юридична відповідальність є єдиною, вона цілісне явище, яке має різні форми реалізації, реально існуючі зв'язки суб'єкта з правовими приписами, обов'язками, що виражаються у поведінці суб'єкта та юридично значущих наслідках цієї поведінки (заохочення, схвалення чи покарання, засудження, судимість). Процесуальна відповідальність – є комплексний інститут права який, у свою чергу, входить як структурний елемент до системи юридичної відповідальності.

Якщо говорити про такий вид юридичної відповідальності, як процесуальна, то слід звернутися до історії кримінального процесу (судочинства). Кримінальний процес повинен забезпечити захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень [5, с. 7]. В якості історичних типів судочинства вказуються древній обвинувальний (приватно-позовний), розшуковий (інквізиційний) і змагальний (публічно-позовний) процеси. Приватно-позовний процес рухається виключно завдяки волевиявленню сторін (приватного позивача і відповідача), що забезпечує формальну рівноправність сторін. На сторони ж цілком покладено тягар доведення, а суд лише оцінює подані ними докази за своїм внутрішнім переконанням. Публічно-змагальний (або дискурсивно-змагальний) кримінальний процес націлюється вже не на перемогу в суперечці, а на врегулювання, вичерпання конфлікту. Сторонам забезпечується не формальна, а функціональна рівність. Принципи об'єктивної істини і вільної оцінки доказів як і раніше не втрачають свого значення. Цей вид є сучасним уявленням про належну модель кримінального процесу, тобто про майбутнє у змагальному судочинстві. Звісно ж, що термін «публічно-змагальний» вельми вдалий, оскільки відображає прагнення до балансу приватних і громадських інтересів, характерний для громадянського суспільства. Можна помітити, що одним з перших виник так званий «змагальний» (обвинувальний) процес, в основі якого були методи вирішення конфліктів, що існували ще в епоху родоплеменних відносин. Разом з тим, запозичивши звичайні процесуальні норми, державна влада змінила їх, пристосувавши до умов класового суспільства. В обвинувальному процесі метою обох сторін (обвинувача і обвинуваченого) є перемога в суперечці, яка фіксується рішенням суду. При цьому першочергове значення має дотримання сторонами формальних умов спору. Тобто, докази оцінюються судом за задалегідь встановленим критерієм (формальна система доказів). Процесуальна відповідальність знаходиться в тісному взаємозв'язку з державним примусом і її можна визначити як особливу форму державного примусу. Змагальна форма процесу історично існувала завжди там, де держава мала демократичну форму. Змагальний процес у рабовласницьких державах був характерний для таких античних держав, в яких існувала рабовласницька демократія, такі як Стародавня Греція, Стародавній Рим. Саме поняття «змагальності» в різні епохи мало різний зміст. Так, в найбільш класичному вигляді змагальний процес існував в стародавньому Римі. Римський процес гласний і відкритий, не був розшуковим а був змагальним. Розгляд справи по суті починався з вислуховування обвинувача, потім виступав захисник обвинуваченого. Як зауважив Тацит, всякий оратор міг говорити стільки часу, скільки йому заманеться. Межа була покладена законом Помпея, згідно з яким

тривалість захисту повинна була узгоджувати власні дії з тривалістю часу, спожитого на звинувачення: звичайно обвинуваченому давали час на третину більше того, яке використовувало звинувачення [5, с. 15–18].

Поняття «змагальності» має в своїй основі термін «змагання». Отже при реалізації принципу змагальності в судовому розгляді має місце суперечка, дискусія між сторонами, кожна з яких призводить до обґрунтування власної позиції ту чи іншу аргументацію. Змаганням передбачає змагання в чомусь, суперечку і полеміку. Першим діалогічну (змагальну) форму став вживати в своїх творах Зенон Елейський. Діалоги містили окремі обґрунтування деяких концепцій і включали аналіз різних пропозицій. Софістом Продиком в діалозі «Протагор», були визначені правила суперечок, він звертав увагу на те, що при полеміці дві сторони в суперечці повинні розібратися в суті спору, хоча і не зобов'язані однаково ставитися до думок що стикались Софісти прагнули виокремити найефективніші практичні прийоми, що роблять промову переконливою. Вони добре усвідомлювали необхідність врахування характеру аудиторії при складанні промов, і тому вчили своїх учнів звертати увагу на склад слухачів, їх підготовленість, здатність зрозуміти ту чи іншу аргументацію, так як прийоми, які підходять для переконання натовпу, можуть виявитися непридатними в середовищі людей освічених [3]. Саме у кримінальному процесі зі змагальною концепцією відбувається підміна діалектики софістикою. Для софістики характерно не зміст, який може бути і істинним, а форма підстав, завдяки якій можна як все захищати, так і нападати на все. Так ще Гегель говорив справедливо, що аргументи можна підшукати рішуче для всього на світі. «Для всього, – пише Гегель, – можна знайти і вказати основу, і хороша основа (наприклад, хороший мотив дії) може викликати яку-небудь дію або не викликати її, може мати слідство або не мати його» [14, с. 286]. На відміну від софістики, діалектика вимагає усебічного дослідження даного суспільно явища в його розвитку. У кримінальному процесі (публічно-змагальному), що засвоїв діалектику, цей природно-пізнавальний рух від невідомого до відомого, від таємного до явного, від невстановленого до встановленого, від недоведеного до доведеного. Серйозну увагу розробці правової аргументації як пізнавально-ціннісної мовної дії приділяв Марк Тулій Цицерон. Він вважав, що успіх аргументації в судовому розгляді залежить від переконаності самого оратора і його прагнення переконати суд, а вирішальним чинником у виступі оратора він вважав знання логіки, етики, права, історії [8, с. 92]. У феодальному суспільстві змагальна форма процесу (з судовим поєдинком і ордалями) мала місце в суді рівних. Судовий поєдинок – один із способів вирішення суперечок, при якому результат суперечки вирішувало єдиноборство сторін, зазвичай використовувався в випадках, коли встановити істину шляхом допиту свідків було неможливо, але жодна із сторін не визнавала своєї неправоти. Хто перемагав в поєдинку той і виграв суперечку. Так, наприклад інформація про застосування судових поєдинків міститься в Псковській судній грамоті. З цього документу виходить, що до поєдинку прибігали в практично у вирішенні усіх справ цивільного і кримінального характеру: рішення справ земельних, за договорами зберігання, у справах про бій і грабіж, про повернення, про зневагу і т. п. [4]. Східні деспотії не знали змагальної форми процесу або знали тільки окремі її елементи (ордалі). Випробування водою було відомо з глибокої давнини, так в Стародавньому Вавилоні існував звичай, зафіксований в Законах Хаммурапі, що в разі підозри людини в чарах при відсутності доказів вона повинна була «кинутися в річку». «Якщо річка очистить цю людину і вона залишиться неушкодженою, то того, хто кинув на неї обвинувачення, має бути вбитим [12, с. 55].

Розшуковий (інквізиційний) історичний тип судочинства у зародковій формі використовувався в судочинстві давньосхідних держав, судами Римської імперії в останні століття її існування. З рецепцією римського права його принципи були сприйняті канонічним правом, а потім світським законодавством у Франції, Німеччині, Італії, Росії та деяких інших країнах. У Франції перехід від приватного змагального процесу до інквізиційного процесу відбувається в XII–XIII століттях, в Німеччині інквізиційний процес виробляється судовою практикою в XV – початку XVI століть. Найбільш витончені прийоми інквізиційного процесу використовувалися інквізицією у Середньовіччі Західної Європи у справах про релігійні злочини – ересі, віровідступництво, чаклунство та інше. Епоха Середньовіччя була епохою значної, іноді домінуючої участі в суспільному житті і державній організації церкви, де католицька церква була могутнім феодальним інститутом, і приймала активну участь в державній діяльності – від законодавчої до судової. У 2-й чверті XIII – XIV століттях в церковному і світському праві була створена законодавча база для переслідування ересі і сформована судова система переслідування еретиків, створюється і особливий слідчий і судовий інститут – інквізиція. Інквізиція (від лат. *inquisitio* – розшук, розслідування, дослідження з *inquire* – шукаю, розшукую) – судово-слідчий і каральний орган католицької церкви створений для боротьби з ерессю [13, с. 146]. Ересі (грец. – особливе віровчення) – релігійні вчення, що заперечують догмати та організаційні форми панівної Церкви [7]. У середні віки, коли світогляд більшості населення значно відрізнявся від світогляду сучасної людини, ересь вважалася набагато більш серйозним злочином, ніж політичні та кримінальні злочини. До безкомпромісної боротьби у свій час з еретиками закликав Августин, який апелював не тільки до церкви, але і до держави [6, с. 21]. «Що стосується церкви, вона сповнена милосердя і прагне звернути тих, хто помиляється; тому вона не одразу засуджує, але після першого і другого умовляння, як вчить апостол. Якщо ж еретик і після цього продовжує стояти на своєму, церква, не сподіваючись на його звернення, піклується про порятунок інших, усуває його з церкви за допомогою відлучення, а потім передає його світському судді, щоб він усунув його із світу за допомогою смерті» [1, с. 476]. Отже, якщо фальшивомонетників як і інших лиходіїв світські государи справедливо карають смертю, ще справедливіше страчувати еретиків, якщо вони викриті в ересі [11, с. 225]. Сама тривалість періоду діяльності інституту інквізиції говорить про його стійкість і історичну необхідність, де в умовах Середньовіччя ересь, проти якої була спрямована інквізиція, несла смертельну загрозу непорушності системи «Церква-Держава». Інквізиційний процес зруйнував приватний характер судочинства і створив передумови для виникнення сучасного публічно-змагального (змішаного) типу. У XVIII столітті завдяки буржуазним революціям в країнах Європи скасували інквізиційний процес, поступово він був замінений змішаним процесом.

Змішаний процес отримав своє найменування завдяки тому, що в ньому виявилися як би змішаними деякі елементи інквізиційного процесу на досудових стадіях (майже повна відсутність гласності, обмежені можливості обвинуваченого захищатися, писемність провадження і т. д.) і змагальності в суді (публічність засідань, забезпечення права підсудного захищатися самому і мати захисника, їх рівноправність з обвинувачем і ін.). Треба зазначити, що в реальній дійсності ніколи не існувало і не існує в «чистому» вигляді обвинувального, розшукового і змагального процесу. Даний факт переконливо доведено в процесуальній літературі. Так, обвинувальний процес Франції XI–XII століть, основним правилом якого було повна рівність сторін, знає деякі винятки з принципу змагальності, а іноді і явні розшукові елементи [10]. Змагальний і розшуковий початки виступають принципами змішаного процесу, які в своєму певному поєднанні завжди присутні в будь-якому реальному типі судочинства. Обвинувальний, розшуковий та змагальний типи судочинства виступають ідеальними типами, моделями, які характеризуються системою аксіом, вихідних положень, постулатів, принципів. Ідеальний тип за визначенням протистоїть реальному, тобто не існує в практичній дійсності. Однак дані типи процесу є результатом високого рівня узагальнення всіх конкретних кримінально-процесуальних систем на певному етапі свого розвитку які відображають еволюцію правової матерії. Змішаний кримінальний процес – це тип судочинства з меншим рівнем узагальнення, більш наближений до конкретних національно-правових процесуальних систем. Менший рівень абстрагування дозволяє виділяти види змішаного процесу по конкретним національно-територіальним особливостям (острівної і континентальний), а також можливе подальше сходження до конкретних національних систем (змішаний французький процес, змішаний німецький процес, змішаний англійський процес і т. д.) [5, 123].

В результаті дослідження ми дійшли висновку, що поняття процесуальної відповідальності має ґрунтуватися на загальному понятті юридичної відповідальності, а остання на понятті соціальної відповідальності. Процесуальна відповідальність займає самостійне місце у системі заходів процесуального примусу, сферою її застосування є юридичний процес. Залежно від того етапу історичного розвитку на якому знаходиться процесуальна відповідальність визначається її місцем в системі правових відносин. Правовідносини процесуальної відповідальності – це суспільні відносини, врегульовані нормами процесуального права, що мають охоронний характер, спрямовані на захист прав та законних інтересів суб'єктів процесуальної діяльності. Їхня особливість полягає у тому, що процесуальна відповідальність реалізується через правовідносини процесуальної юридичної відповідальності де обов'язковим учасником таких відносин є суд (судочинство). Історично типи судочинства мають свої особливості, замінювали один одного і продовжують у тому чи іншому вигляді співіснувати і у сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аквинский Ф. Сумма теології. Часть II – I. Вопросы 49–89. К. : Ніка-Центр, 2008. С. 536.
2. Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність: Монографія. К. : Видавничий центр «Кафедра», 2017. 430 с.
3. Вандишев В. М. Риторика і софістика в історико-філософському дискурсі: монографія. Суми : Вид-во СНУ, 2015. 152 с.
4. Історія України : навчальний посібник для студентів технічних спеціальностей / під заг. редакцією доктора історичних наук, професора С. П. Донченко. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2015. 505 с.
5. Кримінальний процес : підруч. / Бойко О.П., Гаркуша А.Г., Захарко А.В., Литвинов В.В., Рогальська В.В., Сербін М.М., Солдатенко О.А., Федченко В.М., Черняк Н.П./ кер. авт. кол. д-р юрид. наук, доц. О.Ф. Кобзар. У 2-х ч. Ч. 1. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 337 с.
6. Колпстон Ф. Середньовічна філософія / Пер. А. Колесника. К. : Get-Set, 1997. 170 с.
7. Мордвінцев В. М. Ересі. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія* / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19966
8. Олійник Т. І. М. Туллій. Цицерон – вершина римського красномовства. К. : Либідь, 1990. 92 с.
9. Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність. Навч. посіб. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с.

10. Слинько, Д. В. Процесуалізація права у Франції та Німеччині в епоху Середньовіччя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 28–31. URL:: http://www.lsej.org.ua/2_2018/7.pdf.
11. Філософські аспекти дослідження каузальності в соціально-гуманітарній сфері : монографія / О. М. Єременко, О. В. Соловйов, І. С. Піляєв та ін. ; за ред. О. М. Єременка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 406 с.
12. Шевченко О. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. К. : Вентурі. 1998. 255 с.
13. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: універсальний довідник . Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
14. Hegel's Philosophy of Mind: Hegel's Encyclopedia of the Philosophical Sciences. Martino Fine Books, 2019. 408 p.